

ГАНС-ГЕОРГ ГАДАМЕР

Герменевтика II

ІСТИНА І МЕТОД

*ДОПОВНЕННЯ
ПОКАЖЧИКИ*

Том 2

Переклад з німецької
Миколи Кушніра

Київ
«Юніверс» — 2000

13. СЕМАНТИКА І ГЕРМЕНЕВТИКА

1968 рік

Мені не видається випадковим, що серед напрямків досліджень сьогоденного філософствування семантика й герменевтика набули особливої актуальності. Вони обидві виходять із форми вираження нашого мислення. Вони більше не перестрибують первинну форму даного всього духовного досвіду. А що вони обидві мають справу з мовним, то обидві, очевидно, мають точку зору справжньої універсальності. Бо що в мовно даному не є знак і що в ньому не момент процесу розуміння?

Здається, що семантика описує поле мовно даного, ніби спостерігаючи його збоку, тож стало навіть можливим розробити класифікацію способів поведінки в обходженні з цими знаками. Цим ми завдячуємо американському дослідникові Чарлзу Моррісу. З іншого боку, герменевтика розглядає внутрішній аспект у використанні цього знакового світу, або краще — внутрішній процес говоріння, який, якщо дивитися ззовні, постає як використання знакового світу. Обидві тематизують на своїх шляхах тотальність доступу до світу, який представляє мову. І обидві роблять це, ставлячи знову запитання за спиною даного мовного плюралізму.

Мені видається заслугою семантичного аналізу, що було доведено до свідомості цільну структуру мови та зв'язані фальшиві ідеали однозначності знаків або символів і можливості логічної формалізації мовного висловлювання. Висока вартість семантичного структурного аналізу ґрунтується не в останню чергу на тому, що він розсіює видимість теж-самості, яку продукує ізольований знак-слово, до того ж він робить це різними способами: чи то в формі, що його синоніми доводяться до свідомості, чи то в ще багатозначнішій формі, що вираз-слово взагалі виявляється нездатним до передавання та заміни. Друге я тому називаю багатозначнішим, що воно походить з чогось, що стоїть за всією синонімічністю. Більшість висловлень однієї й тієї самої думки, слів для одного й того самого предмета може, з точки зору простого позначення та називання предмета, бути доступним для розрізнення, розподілу й диференціювання, але чим менше при цьому є ізольованих знаків-слів, тим дужче індивідуалізується значення висловлення. Поняття синонімічності розчиняється щодалі більше. Наприкінці відверто стоїть семантичний ідеал, який у певному контексті визнає правиль-

ним, відповідним словом тільки один вислів і ніякий інший. Тут на чолі могло б стояти поетичне вживання слова, а всередині його, здається, відкривається посилення цієї індивідуалізації, яка від епічного вживання слова через драматичне веде до ліричної, до поетичної форми вірша. В реальності це подається тим, що ліричний вірш значною мірою такий, що його годі перекласти.

Приклад вірша може чіткіше показати, що робить семантичний аспект. Є віршовані рядки Іммермана, де говориться: «Сльозина стікає». І кожний, хто спершу чує це вибране вживання слова «сльозина» замість «сльоза», може, ймовірно, спіткнутися на тому, що таке вишукане слово виступає на місці звичного. І все ж у зважуванні контексту поетичного типу, там де — як і в цьому випадку — йдеться дійсно про справжній вірш, ми, нарешті, визнаємо вибір поета. Ми побачимо, що тут — інший, трохи змінений смисл, який словом «сльозина» підноситься вище повсякденності плакання. Ми можемо сумніватися. Чи це дійсно відмінність смислу? Хіба це не має просто естетичного значення, тобто — чи не має відмінність просто емоціональну або евфонічну значущість? Звичайно, може бути, що в «сльозині» звучить щось інше, ніж у «сльозі». Проте хіба все ж таки задля смислу одне не може замінитися іншим?

Це заперечення треба продумати з усією серйозністю. Бо насправді важко знайти кращу дефініцію для того, що таке смисл або значення, або *the meaning* вираження, аніж можливість заміни. Якщо якийсь вислів стає на місце іншого, не змінюючи смислу цілого, тоді сам цей вислів має такий самий смисл, що й той вислів, який він заступає. Тут, однак, виникає сумнів, наскільки дійсно може діяти така теорія заміни для смислу говоріння, власне одиниці мовного феномена. Те, що йдеться про одиницю говоріння, а не про окремих вислів, що може замінитися як такий, безсумнівне. Саме подолання словоізольованої теорії значення лежить у можливостях семантичного аналізу. У цьому подальшому аспекті слід обмежувати дію теорії заміни, яка має визначати значення слова. Структура мовного утворення має, поза всякими сумнівами, описуватися з точки зору відповідності й заміненості окремих виразів. Існують, звичайно, семантичні звороти, проте такі відношення еквівалентності не є незмінними підпорядкуваннями, а виникають і відмирають, оскільки століття в століття у семантичній зміні відображається дух часу. Погляньмо хоча б на вростання англійських виразів у суспільне життя наших днів. Так семантичний аналіз може немовби зчитати відмінності часів і хід історії, і він може, зокрема, зробити відчутним виступання структурної цільності всередину нової цільної структури. Її описова точність доводить нескладність, яка виникає при перейманні діапазону слова в нових взаємозв'язках — і така невідповідність часто вказує на те, що тут пізнано дійсно нове.

Це стосується також і особливо логіки метафори. Адже метафора так довго дотримується видимості передавання, тобто — метафора діє,

ніби посилаючись на початкову сферу смислу, з якої вона була створена і з якої її було перенесено до нової сфери застосування, неначе ще й досі відомий саме цей взаємозв'язок як такий. Лише тоді, коли слово в своєму метафоричному вживанні ніби вкорінилось і втратило характер сприймання й передавання, воно починає розвивати своє значення в новому взаємозв'язку, як «власне». Так звичайно простою шкільною граматичною умовністю постає ситуація, коли певні вирази, які ми вживаємо в мові, те саме слово «розквіт» пізнають у його власній функції у світі рослин вдома і розглядають застосування цього слова хоча б для живої істоти чи навіть для вищих одиниць життя, таких як суспільство або культура, як невластиве й переносне вживання. Побудова словника і правил його застосування якраз і створює основні обриси того, що таким чином постійним вростанням висловів у нові сфери застосування формує структуру мови.

Цим семантиці встановлюється певна межа. Звичайно, з точки зору ідеї тотального аналізу семантичної основної структури мови, можна розглядати всі дані мови як форми прояву мови взагалі. Але при цьому постійна тенденція до індивідуалізації в говорінні зустрічатиметься в напруженні з тенденцією до загальноприйнятності, яка також є складовою всякого говоріння. Бо життя мови відверто формується тим, що майже ніколи не можна відійти надто далеко від мовної традиції. Хто говорить своєю особливою мовою, яку не розуміє ніхто інший, той взагалі не говорить. Хоча, з іншого боку: хто говорить тільки однією мовою, загальноприйнятність якої у виборі слова, у синтаксисі, у стилі стала загальною, втрачає силу звернення вираження, якої можна досягнути тільки індивідуалізацією словникового запасу мови й мовними засобами.

Хорошим прикладом для цього процесу можна назвати напруження, яке з давніх-давен існує між термінологією й живою мовою. Добре відомим не тільки дослідникам, але й передовсім дилетантам, які прагнуть до освіченості, феноменом є те, що фахові вирази зарекомендовують себе громіздкими. Це виглядає так, що вони мають особливі, своєрідні обриси, які не хочуть входити до життя мови як такого. І все ж, очевидно, саме це суттєве для таких однозначно визначених виразів, які в живій комунікації ввійшли в життя мови, тож вони свою звужену однозначністю силу впливу збагачують комунікативною силою багатозначно невизначеного говоріння. Наука, звичайно, може боронитися проти такого розмивання чіткості своїх власних понять, але методична «чистота» досяжна тільки в часткових сферах. Взаємозв'язок орієнтування в світі, який полягає в мовному відношенні до світу як такому, її випереджає. Згадаймо хоча б про поняття сили в фізиці й відтінки значення, які співзвучать у живому слові «сила» і роблять для дилетанта значущими знання науки. У цьому зв'язку я міг показати, як потужність Ньютона Етінгером і Гердером була в такий спосіб інтегрована в загальну свідомість. Поняття сили розумілось з точки зору живого

досвіду сили. Але саме цим слово-поняття вростає в німецьку мову й індивідуалізується до неможливості перекладу. Або хто хоче передати слова Гете: «Спочатку була сила» іншою мовою, і то так, щоб не сумніватися разом з Гете: «Уже мене застерігає щось, що з цим не залишаюся я»?

Якщо дивитись на тенденцію індивідуалізації, яка почувається вдома в живій мові як такої, то насправді в поетичному творі ми пізнаємо довершеність цієї тенденції індивідуалізації. Але якщо це правильно, то тоді виникає питання, чи теорія заміни дійсно задовольняє поняття смислу мовного висловлювання. Неможливість перекладу, яку в екстремальному випадку виявляє ліричний вірш тим, що він взагалі не може бути перекладений з однієї мови на іншу, не втративши всієї своєї поетичної красномовності, відверто веде до краху ідеї заміни, виступання одного виразу замість іншого. Але це видається загальнозначущим, незалежно від особливого феномена високоіндивідуалізованої поетичної мови. Можливість заміни суперечить, якщо я правильно розумію, індивідуалізуючому моментові в здійсненні мови як такому. Так само там, де ми в говорінні хоча б один вираз замінюємо іншим або вживаємо поряд з ним інший, у надмірності риторики або в самокоригуванні оратора, що не відразу знаходить кращий вираз, розуміння говоріння вибудовується в процесі таких, що змінюють один одного, виразів, а не у вирізненні впливаючої з нього неповторності. А вирізнення відбувається, коли здійснюється постановка на місце вживаного слова іншого ідентичного йому по смислу. Тут досягається точка, у якій семантика сама себе нейтралізує й переходить у щось інше. Семантика — це вчення про знак, зокрема про мовні знаки. А знаки — це засоби. Вони беруться до вжитку на власний розсуд і так само відкладаються вбік, як усі інші засоби людської діяльності. «Оволодіти своїми засобами» означає: «застосовувати їх, згідно з метою». Отож ми також із певністю кажемо, що мовою слід оволодівати, вдаючись до інформування цією мовою. Проте справжнє говоріння — це щось більше, ніж вибір засобів для досягнення певних цілей комунікації. Мова, якою оволодіваєш, така, що в ній живеш, тобто те, що хочеш повідомити, взагалі «не знаєш» інакше, як у мовній формі. Те, що вибираєш свої слова, — це комунікативно продукована видимість або ефект, у якому мова стримується. «Вільне» говоріння тече кудись у samozабутній відданості предметові, який висловлюється в середовищі мови. Це стосується навіть розуміння письмово зафіксованого говоріння, тобто текстів. Бо тексти також, якщо їх розуміють, знову вплаваються в рух смислу говоріння.

Отак за полем дослідження, яке аналізує мовну конституцію тексту як ціле й витягує на поверхню його семантичну структуру, постає інший напрямок питань і досліджень, а саме — герменевтичний. Свою основу він має в тому, що мова також завжди відходить за саму себе й за виразність, яку вона представляє. Він, так би мовити, виникає не в тому,

що в ній висловлено, що в ній говориться. Герменевтичний вимір, що тут відкривається, відверто означає обмеження об'єктивності того, що думається й повідомляється взагалі. Мовний вираз не просто неточний і потребує вдосконалення, але відстає завжди й обов'язково, саме коли він є тим, чим може бути, від того, що він висловлює й повідомляє. Бо в говоріння завжди включається смисл, що лежить у мовному виразі, який свою смислову функцію виконує тільки як глибокий смисл, який безпосередньо втрачає свою смислову функцію, якщо він піднімається до виразності. Аби пояснити чіткіше, я хотів би розрізнити дві форми, в яких говоріння в цей спосіб ховається за самим собою: не сказане в говорінні, але говорінням подане, і — говорінням буквально приховане.

Звернімося спочатку до всупереч своїй несказаності сказаного. Те, що тут відкривається, — це велика сфера okazіональності всього говоріння, яка співутворює смисл говоріння. Okazіональність означає залежність від випадку, в якому вживається вираз. Герменевтичний аналіз спроможний показати, що така залежність від випадку випадкова не сама, як, скажімо, так звані okazіональні вирази типу «тут» або «це», які в своїй семантичній своєрідності відверто не мають постійного, вказуючого змісту, а можуть вживатися як пусті форми або вставлятися в змінні вирази, як в пусті форми. А герменевтичний аналіз спроможний показати, що така випадковість формує смисл самого говоріння. Бо кожне висловлювання має не просто однозначний смисл у своїй мовній і логічній будові як такій, але кожне висловлювання ще й мотивоване. Смислу кожному висловлюванню надає лише запитання, що стоїть за ним. Герменевтична функція запитання знову повертається до інформаційного смислу висловлювання взагалі — бути відповіддю. Я не хочу говорити тут про герменевтику запитання, яка перебуває ще цілком у сутінках. Є дуже багато видів запитань, і кожний знає, що запитанню навіть не обов'язково мати синтаксичну ознаку, щоб до решти випромінювати свій запитальний смисл. Я маю на увазі запитальну інтонацію, через яку ціле говоріння, яке синтаксично сформоване як розповідне речення, спроможне набути запитального характеру. Але дуже хорошим прикладом є також інверсія того, власне, що щось, що має запитальний характер, набуває розповідного характеру. Ми називаємо це риторичним запитанням. Так зване риторичне запитання — це запитання лише за формою, за предметом — ствердження. І коли ми аналізуємо, як тут запитальний характер стає стверджувальним, то тоді виявляється, що риторичне запитання, очевидно, стає стверджувальним через те, що воно підпорядковує відповідь. Своїм запитанням воно неначе випереджає спільну відповідь.

Отже найформальніша форма, в якій несказане проявляє себе в сказаному, — це зворотнє відношення до запитання. Потрібно себе спитати, чи ця форма імплікації всеохопна, а чи, може, вона поряд із собою має ще й інші форми такої імплікації. Чи діє вона, наприклад, також для всієї великої сфери висловлювань, які в строгому розумінні взагалі

більше не висловлювання, оскільки містять не інформацію, повідомлення про обставини справи, які маються на увазі, як свій власний і єдиний задум, а скоріше, функціональний смисл зовсім іншого виду? Я маю на увазі, скажімо, хоча б такі феномени говоріння, як прокляття або благословення, проголошення спасіння з релігійного передавання, а також наказ або скаргу. Це все способи говоріння, які свій власний смисл проголошують тим, що вони не містять повторюваності, що їхне так зване маркування, тобто — своє переоформлення в інформуюче висловлювання, хоча б типу: «Я кажу, що я тебе проклинаю», повністю змінює, щоб не сказати руйнує, смисл висловлювання, характер проклинання в прикладі. Питається: тут також слово — це відповідь на запитання, яке його мотивує? Воно зрозуміле через це і тільки через це? Звичайно, смисл усіх таких форм висловлювання, від прокляття до благословення, не може бути виконаним без сприйняття визначення смислу із взаємозв'язку дії. Не можна буде заперечувати, що ці форми висловлювання також мають характер оказіональності, оскільки випадок їхнього висловлення здійснюється в розумінні.

Новий рівень проблеми знов постає там, де ми маємо перед собою «текст» у вищому розумінні «літератури». Бо «смисл» такого тексту мотивований не оказіонально, а навпаки претендує на те, щоб «завжди» бути розмовляючим, тобто «завжди» бути відповіддю, а це означає неухильно спонукати запитання, відповіддю на яке є текст. Саме ці тексти є предметами, яким надає перевагу традиційна герменевтика, як теологічна, як юридична і як літературна критика, бо такі «тексти» мають завдання пробудити застиглий у літери смисл із самих цих літер.

Проте в герменевтичні умови нашої мовної поведінки ще глибше проникає інша форма герменевтичної рефлексії, яка має на увазі не тільки неказане, але й приховане говорінням. Те, що говоріння спроможне своїм власним здійсненням приховувати, загальновідоме по особливому випадку брехні. Складне сплетіння міжлюдських відносин, у якому зустрічається брехня, — від східної форми ввічливості до відвертого підриву довіри між людьми, — не має, по суті, ніякого первинно семантичного характеру. Хто бреше як по писаному, робить це, не заїкаючись і не бентежачись, тобто приховує ще й приховування, яким є його говоріння. Але цей характер брехні набуває мовної реальності, очевидно, зокрема тільки там, де ми вбачаємо в цьому завдання подавати дійсність лише мовою, тобто — в мовному мистецькому творі. Всередині мовної сукупності поетичної цілості висловлювання спосіб приховування, який ми називаємо брехнею, має свої власні семантичні структури. Сучасний лінгвіст, скажімо, стосовно текстів говорить про сигнали брехні, якими в тексті висловлювання позначається як висловлювання те, що вжите для приховування. Адже брехня — це не просто твердження про щось фальшиве. Тут ідеться про свідоме приховуюче говоріння. І тому наскрізне бачення брехні або краще розуміння брехливого характеру брехні, як вона відповідає

дійсному наміру оратора, що бреше,— це в поетичному контексті задання мовного представлення.

І навпаки, приховування в розумінні помилки постає як зовсім інший вид приховування. Тут мовна поведінка у випадку правильного твердження нічим не відрізняється від мовної поведінки у випадку ствердження помилкового. Помилка — не семантичний феномен, але й не герменевтичний, якщо навіть наявні обидва. Помилкові висловлювання «правильно» виражають помилкові думки, але як феномен вираження й мови вони нічим не специфічні щодо вираження правильних думок. Проте напевне брехня — це чудовий мовний феномен, але, звичайно, і в загальному безневинному випадку приховування. Не лише тому, що брехня має короткі ноги, але й тому, що вона — складова мовної поведінки світу, яка підтверджується в ній, оскільки комунікативна вартість правди говоріння поставлена в ній передумовою і знай відновлюється при виявленні й розкритті брехні. Викритий у брехні вчасно усвідомлює це. Лише там, де брехня не усвідомлює більше сама себе як таке приховування, вона набуває нового характеру, що визначає все відношення до світу. Ми знаємо цей феномен як брехливість, коли взагалі втрачено смисл істинного й правди. Така брехливість не признається, що вона охороняє себе від свого розкриття самим тільки мовленням. Вона підтримує саму себе, й далі поширюючи навколо себе завісу говоріння. Тут в усьому її тотальному й усеохопному розгортанні постає сила говоріння, ба навіть після осуду вердикту. Брехливість стає через це показовою для самовідчуження, яке спроможне відбутися з мовною свідомістю і прагнути до вирішення напруженням герменевтичної рефлексії. З герменевтичної точки зору розпізнання брехливості означає для партнера, що інший виключається зі спілкування, оскільки він не в злагоді з самим собою.

Бо герменевтика застосовується зазвичай там, де не виникає розуміння й саморозуміння. Обидві потужні форми приховування говорінням, до яких має найперше звертатися герменевтична рефлексія і про які я хотів би поговорити далі, якраз і стосуються цього приховування говорінням, яке визначає світову поведінку. Перша — це мовчазне використання упереджень. Фундаментальна структура нашого говоріння взагалі полягає в тому, що попередні поняття й попереднє розуміння в нашому мовленні управляють нами в такий спосіб, що вони самі постійно залишаються прихованими і що це потребує, власне, ламання того, що налаштоване в напрямку наміру мовлення, аби довести до свідомості упередження як такі. В цілому це здійснює новий досвід. Попередня думка ним не утримується. Проте несучі упередження потужніші й захищають себе тим, що вдаються до само собою зрозумілої впевненості або навіть виставляють себе як вигадану неупередженість і цим закріплюють свою дію. Нам знайома ця форма закріплення упереджень, як уперте повторювання, властиве всій догматиці. Але вона знайома нам також з науки, коли, наприклад, заради неупередженого

пізнання та задля об'єктивності науки метод якоїсь перевіреної науки, скажімо фізики, без методичної модифікації переноситься на інші області, наприклад, на пізнання суспільства. Ба більше: якщо, як це в наш час трапляється чимдалі частіше, наука розглядається як найвища інстанція самих процесів суспільних рішень. Тут, як це саме може показати тільки герменевтична рефлексія, недооцінюється інтерес, поєднаний з пізнанням. Ми знаємо цю герменевтичну рефлексію як критику ідеології, яка піднімає ідеологічне припущення, тобто пояснює хибну об'єктивність як вираження стабільності реальних відносин суспільних сил. Критика ідеології хоче за допомогою історичної й суспільної рефлексії довести до свідомості й вирішити суспільно домінуючі упередження, тобто вона хоче усунути приховування, яке діє в неконтрольованому впливі таких упереджень. Це завдання надзвичайної складності. Бо ставлення під сумнів того, що само собою зрозуміле, завжди будить спротив усіх практичних очевидностей. Але саме тут лежить функція герменевтичної теорії: вона сприяє загальній готовності там, де може бути заблокованим особливе потужних звичок і упереджень. Критика ідеології представляє лише особливу форму герменевтичної рефлексії, яка прагне критично вирішити певний вид упереджень.

Але герменевтична рефлексія має універсальний обсяг дії. З наукою вона має боротися за своє визнання також там, де йдеться не про особливу суспільно-критичну проблему ідеологічного припущення, а про самопояснення наукової методики. Наука ґрунтується на частковості того, що вона своїми об'єктивуючими методами робить предметом взагалі. Як сучасна методична наука вона визначена початковою відмовою вилучити власне все те, що ухиляється методики власного способу дій. Саме цим вона проявляє себе необмеженою в своїй власній компетентності і зможе завжди самовиправдатись. Так вона пробуджує видимість тотальності пізнання, за якою обороняються суспільні упередження або інтереси. Ми роздумуємо тільки про роль експерта в суспільстві сучасності, про спосіб, як економіка і політика, війна і юриспруденція сильніше визначаються голосом експерта, ніж політичними інституціями, в яких представлена воля суспільства.

Але своєї власної продуктивності герменевтична критика набуває лише тоді, коли вона мобілізує саморефлексію, аби відобразити своє власне критичне зусилля, тобто — власну умовленість і залежність, у яких воно перебуває. Герменевтична рефлексія, яка це робить, наближається, як мені видається, до дійсного ідеалу пізнання, оскільки вона також приносить у свідомість ще й ілюзію рефлексії. Критична свідомість, яка скрізь виказує схильність до упереджень і залежності, але саму себе вважає абсолютною, тобто — вільною від упереджень і незалежною, неодмінно залишається в тенетах ілюзій. Бо вона сама мотивована лише тим, критикою чого вона є. Існує нерозривна залежність її від того, що вона вирішує. Претензія на цілковиту неупередженість —

це наївність, хоч хай вона постає як ілюзія абсолютного пояснення, чи то як ілюзія вільної від усіх попередніх думок метафізичної традиції емпіризму, а чи як ілюзія подолання науки критикою ідеології. У кожному випадку мені видається, що герменевтично пояснена свідомість застосовує переважну істину, піддаючи саму себе рефлексії. Її істина — це, власне, істина перекладу. Її перевага та, що вона чуже робить своїм, не просто вирішуючи це критично чи репродукуючи некритично, а, викладаючи це своїми власними поняттями в межах свого власного обрію, використовує це заново. Перекладання поєднує чуже й власне в новій формі, дотримуючись точки істини іншого стосовно самого себе. У такій формі герменевтичної рефлексивної практики дане мовно сформульоване в певному розумінні усувається, тобто витягується зі своєї власної мовної структури світу. Проте воно саме — а не наша власна думка про це — залучається до нового мовного викладення світу. У цьому процесі постійно скінченного подальшого руху мислення, у допущенні дії іншого стосовно самого себе, проявляється могутність розуму. Він знає, що людське пізнання обмежене й залишається обмеженим, навіть якщо воно перебуває всередині своїх власних меж. Герменевтична рефлексія здійснює таким чином самокритику мислячої свідомості, яка повертає всі її абстракції, а також пізнання наук до цілого людського життєвого досвіду. Філософія, яка завжди, виразно або ні, має бути критикою переданої спроби мислення, — це в цілому таке герменевтичне здійснення, яке вплаває структурні сукупності, вироблені семантичним аналізом, у безперервність перекладання й розуміння, в якому ми існуємо й зникаємо.